ІСТОРІЯ МОВИ

О. Бондаренко, В. В. Денисюк
(Умань)

ІНФІНІТИВ У ПОЛЕМІЧНОМУ ДИСКУРСІ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.

У славістиці питанням походження і становлення інфінітива присвячено чимало ґрунтовних студій. Учені сходяться на думці, що інфінітив – це дієслівно-іменна категорія, що отримала таке вираження внаслідок скам'яніння форми давального відмінка іменників IV типу відмінювання. Про двоїстий характер походження інфінітива свідчить його синтаксичні потенції: у реченні інфінітив, як і субстантив, може виконувати функції як головних, так і другорядних членів. Проте якщо із синтаксичними функціями інфінітива в українській мові питання з'ясовано, вимагає ґрунтовного дослідження поява і поширення в українській мові двох варіантів – *-ти* і *-ть*. Хоч про форми на *-ть* ідеться тільки у примітці, де закріплено їх за розмовним і художнім стилями.

Походження, функціювання інфінітива висвітлено у працях О. Потебні, О. Шахматова, О. Пєшковського, Л. Булаховського, Т. Ломтєва, Г. Півторака, Н. Примушко, О. Білих та ін. Г. Півторак, який інфінітиву присвятив спеціальне дослідження, назвав такі причини появи паралельних інфінітивних форм та особливості їх функціювання: переплетення і взаємовплив української та білоруської народнорозмовних стихій; традиційно-книжні і діалектні інфінітивні форми аналогічної структури; вплив говірок з паралельними формами на *-ти* і *-ть*; індивідуальні уподобання тогочасних авторів [4, с. 28]. Лінгвіст висновував, що до кінця XVIII – початку XIX ст. в українській мові (усній і писемній) уживалися переважно повні форми інфінітива, а «вибір повної чи короткої форм інфінітива в обох цих [українській і білоруській] мовах ніколи не визначався стильовими особливостями творів, що було своєрідним правилом для староросійської мови аж до кінця XVIII ст.» [4, с. 28]. Однією з головних причин поширення паралелізму у використанні повної і короткої форм інфінітива у XIX ст. Г. Півторак вважає становлення української літературної мови на основі південно-східного наріччя, якому, зважаючи на контакти з говорами російської мови, були притаманні форми на *-ти* і *-ть*, а набуття короткими формами стилістичного навантаження відбувалося через їх використання поетами й письменниками, рідним говіркам яких такі форми не властиві [3, с. 41]. Проте якою мірою тут задіяна російська мова? Адже на українських

теренах упродовж століть функціювало кілька мов і кілька варіантів мови. Для правильності висновків необхідне дослідження всього арсеналу писемних пам'яток. У нашій розвідці проаналізуємо інфінітивні форми, вживані в полемічних текстах кінця XVI – початку XVII ст. Вибір саме такого джерела зумовлений кількома причинами: по-перше, авторами полемічних творів були передусім церковники, тобто люди, які презентували церковнослов'янську мову в її українській редакції; по-друге, церковники в умовах розвитку бароко не могли оминути такого дієвого стилістичного засобу, як народна мова, відтак, свідомо порушуючи церковний канон на старослов'янську мову (на цьому особливо акцентував І. Вишенський), у свої твори вони дедалі частіше залучали властиві народному мовленню ознаки.

Церковнослов'янська мова як східнослов'янський ареальний рефлекс старослов'янської успадкувала її граматичну структуру. Це стосується і творення форм інфінітива: «Старослов'янський інфінітив утворений додаванням суфікса -**ти** до дієслівної основи» [6, с. 306]; «Інфінітив у старослов'янській мові утворювався за допомогою суфікса -**ти**» [2, с. 173]. У церковнослов'янській мові досліджуваного періоду, за даними О. Білих, інфінітив також утворювався за допомогою суфікса *-ти*, що було її особливістю порівняно з іншими східнослов'янськими мовами [1, с. 294].

Обстежені писемні пам'ятки підтверджують думки попередніх дослідників: інфінітивні форми презентовано суфіксальними утвореннями на *-ти*, напр.: *Понеже бо враг плевел свой пшеницы* ***уподобляти*** *извыче* (В. Суразький, О вірі); *Аще бо и сами єсмо ку дѣланію тоя лѣнивы; но никтожє должен сый нерадѣнієм* ***скрывати*** *истину* (В. Суразький, О вірі); *О чом ширєй со вниманієм прочитающи з самого того писаній, єже о вѣрѣ и о прочих, в книжицы сей написаних,* ***зрозумети*** *мощно єсть* (В. Суразький, О вірі); *Або яко овен зимѣ лежить на сторонѣ лѣвой, на весну же начинаєт* ***лежати*** *на сторонѣ правой* (В. Суразький, О вірі); *Нѣсть бо иного пути, ведущаго ко спасению, развѣ сего еже* ***претерпѣвати*** *скорби благодарственнѣ, надежи ради будущих благ* (І. Кам'янчанин, Плач); *Господь наш Исус Христос не требовал очищеній, но нам образ свой дал трижды* ***погрузити*** *и во три лица* ***крестити****, во имя отца, аминь, и сына, аминь, и святаго духа, нынѣ и присно, и во вѣки вѣком, аминь, а не сверху главы водою* ***обливати*** (І. Кам'янчанин, Список); *Аще кто от изволившихся богоносным отцем покусится* ***поколѣбати*** *что, не к тому се смотреніє* ***нарицати****, но преступленіє и предателство вѣлѣния и к богу нечестиє, и многа такова в божественнѣм законѣ* (І. Кам'янчанин, Список); *И повелѣ всему сигклиту своєму со многим благоговѣинством* ***почитати*** *єго и* ***уступати****, конечне же почте єго выше єго царския власти* (І. Кам'янчанин, Список); *Он же*

смирился, умоли ригу, да потерпить єму до сорока дней на покаяніє, мыслячи, яко бь: мог за ся к столицы своєй ***прійти****, затворися у столпє, ускормил голуба з уха своєго пшеницею* ***зобати****, из уст же воду* ***пити*** *и научил єго* ***летати*** *до ушій и до уст* (Анонім, Історія); *Она же по смерти єго бысть папою и по случаю на богоявленіє прійде на Тивер-рєку* ***освятити*** *воду и тамо на обличеніє своє роди дѣтя и бысть всѣм явно поруганіє* (Анонім, Історія); *… по достатку на римскыя безчинства* ***писати*** *могли …* (Анонім, Історія); *И на славу свою з видимых речей повеле Моісею скинію* ***сотворити*** *по образу, показанному єму на горѣ* (Анонім, Списаніє); *Может бо истенноє слово* ***просветити*** *и* ***умудрити*** *во благих правым сердцем без грамотикия и риторикия* (Анонім, Списаніє); *Их же роду человѣческому благоизволил єси* ***предложити*** *и* ***возвѣстити*** *божественным своим и всесвѣтлым писанієм* (Г. Смотрицький, Перша передмова); *Єже благоволи нынѣ* ***пріяти*** *от мене, грѣшнаго и умаленаго раба твоєго, твоя бо от твоих яко воистинну тебѣ приносятся* (Г. Смотрицький, Перша передмова); *Яко нѣсмы доволни єже от себе что добро* ***творити*** *или* ***мыслити*** (Г. Смотрицький, Перша передмова); *И се размышляя в сердци своєм, аще* ***дѣлати****, или* ***престати*** (Г. Смотрицький, Перша передмова); *В дому князства острозского дѣдича, а в православной вѣрѣ переднѣйшого* ***даровати*** *рачил, которого можность, сталость, мужство, вѣру, панскіи поступки натяжшій неприятель* ***затаити*** *не може, але каждый дому острозскому* ***признати*** *тоє завжды мусит* (С. Зизаній, Казаньє); *Приход Христов пєрвый был з неба на землю, в полшосты тысячи лѣт от створѣня свѣта, гды ся рачил в животѣ пречистои девицѣ от духа святого ведлє человѣчества* ***зачати*** *и* ***народити*** (С. Зизаній, Казаньє).

Полемічні твори засвідчують уживання зворотного займенника *себе* у формі знахідного відмінка в постпозиції, що пришвидшувало втрату прономінативом семантики неозначеності особи і переходом його в частку, напр.: *Се єсть спасеніє таковых, о нєм же апостол здѣ воспоминаєт, яко николиже* ***скончатися*** *или* ***погибнути*** *в огни сущим, но вѣчне тамо* ***пребывати****, якоже и праведным в царствіи небеснем водворяася вѣчне* ***радоватися*** (В. Суразький, О вірі); *И солнце убо чувственноє просвещаєт и веселит твар всю видимую, житиє же и премудрость святых просвещаєт и веселит душа и разумы всѣм человѣком, хотящим* ***спастися*** *и в разум истинный* ***прийти*** (І. Кам’янчанин, Плач); *Обычаи бо бѣ во Ветхом законе* ***почитати*** *божественная честне и* ***поклонятися*** *не яко боготворяще вещей, но честию видимою невидимаго бога почитающе* (Анонім, Списаніє); *Не пишет теж у Євангелій на восток* ***молитися*** *або* ***кланятися*** *и инших*

тайностий христіянских: крещенія, венчанія и исповеди, звонов и прочего (Анонім, Списаніє).

Інфінітивні форми на *-ть*, незважаючи на давні писемні фіксації, у досліджуваних текстах засвідчені спорадично. Натрапляємо на них у творах В. Суразького, представника південно-західного наріччя, який, очолюючи Острозьку друкарню, неодноразово стикався з такою формою в текстах із північних територій, насамперед Полісся і Білорусі, де ці форми становили «інфінітивну норму», напр.: *А иногды от прибылоє луны не могучи* ***потрафить*** *перваго мѣсяца, у в остатнєм зимы займуючи свєтят, за што суть от мудрых жидов ганьбени* (В. Суразький, О вірі); *Бо и мѣсяцы бы* ***ся мѣшать*** *мусяли, также и день святыя пасхи* (В. Суразький, О вірі). Один раз фіксуємо інфінітив на *-ть* у творі невідомого автора, напр.: … *почто вся та люторницы* ***держать****?* (Анонім, Списаніє).

Полеміст вміло використовували стилістичний потенціал інфінітива, насичуючи контекст інфінітивними формами задля реалізації семантики дії і протидії як відгомону православно-католицького протистояння, напр.: *Понеже врачем достоит с прилежанієм* ***прилагати*** *пластир тамо, идеже єсть телесная язва; воином же* ***воздвизати*** *оружіеи* ***ополачатися*** *крѣпко тамо, идеже єсть супостатная брань; строителем же корабльныи искусство хитрости своєя* ***показовати*** *во время зимы и бурнаго противленіа – тако и нам достоит, вся чувствія наша очистивше и облекшеся во вся оружія божія,* ***зрѣти*** *и* ***обращити*** *тамо, откуда діавол, рыкая, яко лев, приходит, искій церковь божію* ***растерзати***, ***ополчатися*** *и* ***бранити*** *мужественно, повинующеся под крѣпкую руку божію, и ничто же нас* ***вредити*** *может* (Г. Смотрицький, Предсловіє).

Отже, переважання в полемічних творах інфінітивів на *-ти* свідчить про збереження праслов'янської форми, якій, проте, починає складати конкуренцію форма на *-ть*, нічим стилістично не позначена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білих О. П. Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI – XVII ст.). Кіровоград: ФОП Александрова М. В., 2016. 328 с.
2. Иванова Т. А. Старославянский язык: Учебник. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1998. 224 с.
3. Півторак Г. П. Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах. Київ: Наук. думка, 1974. 144 с.
4. Півторак Г. П. Форми інфінітива в українській мові. *Мовознавство*. 1968. № 4. С. 25–36.
5. Примушко Н. Морфологія інфінітива з основами на гортанний і задньоязиковий за пам'ятками староукраїнської мови. *Українська мова*. 2009. № 2. С. 21–25.

6. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. Москва: Просвещение, 1974. 432 с.

О. Гембарук, В. В. Денисюк
(Умань)

ФОРМИ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ У ПОЛЕМІЧНИХ ТВОРАХ XVI–XVII ст.

У вітчизняній лінгвістиці є чимало праць, присвячених ступеням порівняння прикметників. Результати більшості досліджень засвідчують, що ступеня порівняння прикметників лежать у центрі репрезентації порівняння, становлячи граматико-морфологічну категорію. Одні мовознавці включають у парадигму цієї категорії як синтетичні, так і аналітичні форми. Інші вважають категоріальними тільки синтетичні форми. При цьому поєднання прикметників зі словами *більш, менш* вони кваліфікують як описові, синтаксичні утворення. Такі хитання засвідчують актуальність студіювання форм ступенів порівняння прикметника не тільки в синхронії, але й у діахронії. Зазначимо, що в україністиці є спеціальне дослідження історії ступенів порівняння. С. Зінченко, зокрема, зауважив, що «становлення синтетичних форм компаратива й суперлатива сучасної української мови загалом завершилося в кінці XVIII ст. <…> Аналітичні засоби градуації (із часткою *май*) у південно-західних діалектах української мови з'явилися в XVII ст., а в літературній мові (з прислівниками *більш/менш, найбільш/найменш*) засвідчуються тільки на початку XX ст.» [4, с. 16]. В. Денисюк вивчав формування ступенів порівняння прикметника на матеріалі пам'яток історіографічного жанру XVII–XVIII ст. Він зазначив, що писемні пам'ятки демонструють ширшу палітру засобів утворення ступенів порівняння, зокрема вказав, що «суфікси *-ѣиш-/-ѣйш-/-ѣ``ш-, -єиш-, -айш-* та суфікси *-ш-, -ѣш-* різняться функційно: перші традиційно вжито в контекстах, де йдеться про осіб церковного сану або ж правителів держави, другі позначають реалії суспільного життя» [3, с. 22]. Уважаємо за доцільне повне обстеження всіх писемних пам'яток для правильних висновків про цю граматико-морфологічну категорію. Джерелом нашої розвідки слугували полемічні твори українських книжників другої половини XVI – першої половини XVII ст. (ілюстративний матеріал узято із сайту litopys.org.ua).

Дотримуємося традиційної думки про наявність у прикметника форм вищого і найвищого ступенів. Зрозуміло, що в умовах збереження православної віри від наступу католицизму українські книжники не могли